

KUTADGU BİLİG'İN DEVLET FELSEFESİ-II*

Yrd. Doç. Dr. Nejat DOĞAN

Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
nejatdogan@yahoo.com

Özet

Kutadgu Bilig'in demokratik ve laik bir devleti benimsediği makalemizin birinci bölümünde açıklanmıştır. Bu bölümde eserin aynı zamanda sosyal bir hukuk devletini benimsediği görüşü savunulacaktır. Kutadgu Bilig sosyal bir devleti idare eder. Çalı ana hakkının ödenmesi, yardıma muhtaçlara devlet elinin uzatılması sadece kişilerin bireysel yaşımlarının iyileşmesi anlamına gelmeyecek, aynı zamanda toplumsal düzen sağlanarak devlet zenginleşecektir. Kutadgu Bilig hukuk devletini de benimser. Devlet, ancak adil kanunlarla ayakta durabilir. Hukukun üstünlüğü toplumda benimsenmeli, sadece vatandaşlar değil, yönetenler de hukuka bağlı kalmalı, hukuk herkese ve aynı şekilde uygulanmalı, kişilere itiraz hakkı tanınarak haksızlıkların en kısa sürede giderilmesine çalışılmalıdır. Adalet toplumsal düzeni sağlayacak, kişilerin zenginleşerek devletin zenginleşmesine yol açacak ve böylece toplumdaki siyasi kurum ve kuralların meşruiyeti güçlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Devlet felsefesi, Kutadgu Bilig, Sosyal Devlet, Hukuk.

Giriş

İlk Türk-İslam eseri olması nedeniyle Kutadgu Bilig, Türklerin en önemli politik teori hazinesidir. Buna rağmen, bugüne kadar eser üzerinde yeterince durulmamıştır. Ayrıca bu eser hakkında bugüne kadar yazılan birçok şey gerçeği yansıtmamaktadır. İşte bu makale, bir yandan literatürdeki bu eksikliği doldurup yanlışları düzeltmeye çalışırken, diğer yandan da Kutadgu Bilig'in temel politik mesajının ne olduğunu irdelemektedir. İnceleme göstermektedir ki, Kutadgu Bilig demokratik, laik, sosyal bir hukuk devletini idare etmektedir. Kutadgu Bilig'in günümüzde ne anlama geldiğinin yorumlanması, sadece eserin zenginliğini göstermek açısından değil, Türk-İslam devletlerinin yönetsel örgütlenmeleri açısından da önem taşımaktadır.

Makalemizin ilk bölümünde Kutadgu Bilig üzerinde bugüne kadar yazılanlar eleştirilerek, demokratik devlet ve laik devlet kavramları açıklanmıştır. Politik yaşamda gücün sınırlandırılması, yöneten ve yönetilenler ara-

yenmemesi, ancak onlara hakkının verilmesiyle sadakatlerinin sağlanabileceği ve böylece devletin hem devamlılığı hem de zenginle mesinin olası olabileceği vurgulanır.

Aytoldı, kanunu temsil eden hükümdar Künto'dı'ya şöyle seslenir: "Hizmet etme, edersen layık olana hizmet et; layık olan bey hizmetkarın hakkını bilir. Hizmet etme, edersen cömert olana hizmet et; bil ki cömerdin evi altın, kapısı gümüdür."³ Hükümdar bunları onaylayarak Aytoldı'yı devlete hizmet etmeye çağırır ve emeğinin karşılığının hakkıyla ödeneceğini temin eder: "Bugünden itibaren sen dürüstlükle hizmete başla; elbette bey hizmet edenin hakkını öder."⁴ Eserden örendi imize göre, gerçekten hükümdar "Aytoldı'yı övdü ve [ona] çok mal mülk verdi; ona ihsanda bulundu, altın ve gümüş verdi."⁵

Hükümdar ile Ödülmi arasında da benzer konular geçer. Ödülmi Künto'dı'ya devlet hizmetindekilerin nasıl davranması gerektiğini ayrıntılı olarak anlattıktan sonra onları söyler: "Beyler de hizmetkar kullarına ve yıllarca hizmet edenlere nasıl ihsanda bulunmak lazım geldiğini bilmelidirler. Bu hizmetleri için bey onların hakkını ödemeli; onlara efkatle muamele etmelidir. Beyler hizmetkarın nasıl olduğuna ve işe yarayıp yaramadığına her vakit dikkat etmelidirler. İşe yaradığı nispette ona ihsanda bulunmak ve hizmeti nispetinde onun hakkını ödemek lazımdır."⁶ Hükümdar da bu söylenenleri onaylayarak, Ödülmi'nin devlet hizmetine girmeyi kabul etmesi üzerine onları söyler: "Sana bir kimsenin gerçekten emeği geçmi işe, bu emeği unutma ve ona karşılık, ölü gibi hareketsiz kalma. Kimin sana biraz emeği geçerse, sen ona karşılık daha fazlasını yapmalısın. Başkasının emeğini takdir etmeyen kimse, tam manası ile, bir öküz olur."⁷ Ödülmi ile Odgurmi arasında geçen diyaloglardan anlamaktayız ki, gerçekten hükümdar Ödülmi'ye emeğinin karşılığını öder ve Ödülmi bundan memnun olarak hükümdara başlılıkla hizmet eder. Bunu Ödülmi hükümdara şöyle ikrar eder: "Benim zahmetime karşılık hükümdarın altını var; hiç endişelenmesin ve gönlünü ferah tutsun. Ben zahmet çekiyorsam, rahat da ediyorum; huzur ile zahmet yan yana yürür."⁸

b. Yardım ve İyilik Etmek

Böylece, Kutadgu Bilig'de emek övülür ve karşılığının verilmesi gerektiği belirtilir. Yukarıda da indi'imiz gibi, devletin sosyal devlet olma yolunda atması gereken en önemli adım bu olmasına rağmen, bir toplumda herkesin çalışacak durumda olmadığını, belirli bir süre için bazı kişilerin bulamayabileceğini veya sosyal konumları nedeniyle bazı kişilerin korun-

maya muhtaç oldu unu bilmekteyiz. te sosyal devlet olma artlarından biri de, bu durumda olan vatandaşlara devlet elinin uzatılması ve temel ihtiyaçlarının, kendi emekleriyle geçinecek duruma gelene kadar, devlet tarafından karşılanmasıdır. Eserinde Yusuf, devletin halka yardım etmesi gerektiğini, devlet adamlarının eli açık olması ve vatandaşlara iyilik yapmasının toplumsal refah ve huzur için önemli olduğunu hiç utanmadan tekrar tekrar anlatır.

Halka devletin yardım etmesi dü üncesi eserde, özellikle fakirlerin durumunun iyileştirilmesi ekinde karşımıza çıkar. Sosyal bir devlette çalışanların fakir olmaması gerekir; veya en azından, çalışanların temel ihtiyaçlarını çok rahatlıkla karşılayıp geçimi için baskalarına muhtaç olmaması ve diğer ihtiyaçları için yeterli maddi gücünün bulunması gerekir. Devlet, gerekli ekonomik şartları hazırlayıp önlemleri alarak, çalışanların emeklerinin karşılıyla geçinebilmesini sağlamalıdır. Kutadgu Bilig’de devletin başlı olan Künto dı sürekli bu konuda uyarılır. Ö dülmi , Künto dı’ya şöyle seslenir: “E er kuldan fakir adını kaldırmazsa, o nasıl bir bey olur? Ey hükümdar, çaresiz, sana adamlar lazımdır; beyler fesadı bunlar ile ortadan kaldırırlar. Birçok adamlar toplamalı ve onlara ihsanda bulunmalı; fakiri zenginle tirmeli ve açığı doyurmalıdır.”⁹ Yine Ö dülmi , fakirlerin durumunun iyileştirilmesinin önemini hükümdara şöyle anlatır: “Orta halli kimselelerin yükünü fakirlere yüklememeli; yoksa, fakir açlıktan kırılır ve mahvolur. Fakiri korursan, o orta halli olur; orta halli biraz kendini toplarsa zengin olur. Fakirler orta halli olursa, orta halliler zenginle ir; orta halliler zenginle irse, memleket zengin olur, düzene girer ve halk huzura kavurur.”¹⁰ Oğurmu da sarayı ziyaretinde hükümdara u ödünü verir: “Fakir, dul ve yetimleri kolla; bunları korumak, kanunu gerçekten tatbik etmek demektir.”¹¹

Fakirlerin durumunun iyileştirilmesi yanında, sosyal devletin eserde karşımıza çıkan diğer bir özelliği de, belirli durum ve kişiler için devletin koruyuculuk rolü üstlenmesidir. Yukarıdaki atıflarda “dul ve yetimlerin” devlet tarafından korunması gerektiği açıktır. Ö dülmi hükümdara u ödünü verir: “E er ölen olursa, hürmetle kaldır; çoluk-çocu u varsa, onlara haklarını ver.”¹² Nitekim, Aytoldı ölüm dö eğinde hükümdarla konuşarak, tek o lu olan Ö dülmi ’i ona, yani devlete, emanet eder: “Ey devletli hükümdar, i te ben gidiyorum; o lum, bu ci er-parem, burada kalıyor. Senden dile im udu: ona nezaret et. Gözden uzak bulundurma, ona fazilet ve bilgi ö ret; bilgi ve fazilet ile memlekette mevki sahibi olsun.”¹³ Künto dı, bu ricayı olumlu görerek Ö dülmi ’e şöyle seslenir: “Baban öldü ise, ben de sana bir babayım; ben sana babalık edeyim, sen de bana o ul ol.”¹⁴ Gerçekten Künto dı, Ö dülmi ’e iyi bir e itim vererek onu devlet adamı için

yeti tirir ve bir gün kendisine vezir yapar. Tıpkı Kutadgu Bilig’de oldu u gibi, genel olarak Türkler devleti bir “baba” olarak görmü tür. Hatta, üzerinde ya anılan topraklara Batılılar “baba-vatan (fatherland)” demesine rağmen, ya amlarında devletin rolünü çok iyi bilen Türkler geleneksel olarak baba rolünü devlete vermişler ve ya adıkları topraklara “anavatan (motherland)” demişlerdir.¹⁵ Kutadgu Bilig’de devlet bir baba olarak görülmü ş, muhtaç durumda olanlara yardım, yetimin korunması, vatandaşların eğitim ve öğretim gibi konularda sorumluluk alması istenmiştir.

Devletin resmi olarak fakirin durumunu iyileştirmesi ve muhtaçları korumasının yanında, eserde İslam’ın önemli bir vasfı olması nedeniyle “iyilik etmek” fikri de vurgulanır. Diğer bir deyişle, toplumsal değerler devletin sosyal devlet olma yolunda daha cesur adımlar atmasına katkıda bulunabilir. Kutadgu Bilig’de devlet adamının bir özelliğide, hep iyilik yapmasıdır. Yukarıda değindiğimiz gibi, Odgurnı’nın da a çekilerek asetik bir yaşam sürmesi ve topluma bir faydasının dokunmaması eleştirilir. Çünkü, devlet adamı etine göre, kendi toplumda sınanmalı ve kurtuluşu başkalarına yardım sonucunda edineceğisevapta aramalıdır. Hükümdar Odgurnı’na mektup yazarak danışmanlığını söyler: “Buraya gel. Köy veya şehir içinde ibadet et. Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et. Bak, burada birçok yetim, dul, aciz, kör, kötürüm ve topallar vardır. Helal dünyalık kazan ve fakirlere dağıt, insanlara yardımda bulun.”¹⁶ İnsanlara yardım etmenin gerekliliğihükümdara da vezirleri tarafından hatırlatılır ve iyilik cömertlikle eleştirilir. Ödülmi ş, hükümdara şöyle salık verir: “Her vakit mehur bir bey olarak kalmak için...[u] lazımdır: açık elli ve cömert olmak, halka karlıefkat göstermek.”¹⁷ Gerçekten Künto dı, halka hazinesini açmakla kalmaz, bireysel olarak da iyilikte bulunarak zaman zaman mal, mülk, altın ve gümüşü dağıtır. Eserde mal ve mülk biriktirmenin nafîle oldu u da vurgulanılarak, bunların muhtaçlara dağıtılması gerektiğideğerinde durulur. Örneğin Aytoldı, ömrünün sonuna doğru “Niçin bu altın-gümüşü topladım, niçin bunları yoksullara dağıtmadım” diye üzülür, yaptıklarından pişman olarak aklar ve servetini fakirlere dağıtır.¹⁸ Özellikle, devlette vurgunculuk ve yiyicilerin gittikçe güçlendiğideğer toplumlarda, iyilik ve yardımda bulunmak, mal hırsından sıyrılarak muhtaçlara ve fakirlere yardım etmek gibi etik değerlerin sosyal devleti gerçekleştirmesi açısından önemi ortadadır. Kutadgu Bilig’e göre, toplumu düzenlemede başarılı olacak kurallar sadece kağıda değil, kalbe de yazılmalıdır.

c. Sosyal devlet – Toplumsal Düzen İlişkisi

Yusuf, toplumsal düzenin sosyal bir devlette mümkün olabileceğini düşünür. Diğer bir deyişle, devletin devamını insanlara haklarını vermek, muhtaçlara yardım elini uzatarak onları topluma kazandırmakla sağlanabilir. Yukarıda demokratik devletten bahsederken, toplum sözleşmesi düşüncesi üzerinde durmuş ve Kutadgu Bilig’de de bu düşüncenin var olduğunu söyleyerek, yöneten ile yönetilen arasında karşılıklı hak ve yükümlülüklerin olduğunu vurgulamıştır. İşte yönetenler, yönetilenin hakkını vermediği zaman bu sözleşme de işitirilebilecek, işibaşından uzaklaştırılabilecekleri gibi, toplum bir kaosa sürüklenerek devletin sonu da hazırlanmış olacaktır. Demek ki, demokratik devlet ile sosyal devlet arasında sıkı bir bağ vardır. Devlet, demokratik olduğu oranda vatandaşlarını devlet yönetimine ortak yapacak, onlara iş olanakları sağlayarak hizmetlerinin karşılığını verecek ve böylece mutlu olmalarını sağlayacak; vatandaşlar da bunun karşılığında devlete sadakatle hizmet edeceklerdir. Kısaca, sosyal adalet, toplumsal düzeni sağlayacaktır.

Bu nedenle Kutadgu Bilig’de, hizmet edene hakkının ödenmesi ile toplumsal düzen arasındaki ilişki sıklıkla hatırlatılır. Ödülmi hükümdara şöyle seslenir: “Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki eyebaşıdır. Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüdür. Herhangi bir bey halka kanun vermez, halkı korumaz ve halkın serveti kabanın elinde kalırsa, o halkın içine ateş atmış olur; memleket bozulur ve hiç üphesiz, beyliğin temeli yıkılır.”¹⁹ Başka bir vesileyle yine Ödülmi hükümdara cömert olması tavsiyesinde bulunarak şöyle der: “hasis bir bey memleketine hakim olamaz. Bütün faziletli insanlar hasisten kaçarlar ve cömerdin etrafında toplanarak, dilek ve arzularına kavuşurlar. Hasislik ile beylik birbirine düşmandır; hasise karşı her yerde isyan edilir.”²⁰ Eserden anlamaktayız ki, hükümdar bu tavsiyelere uyarak çalı ana hakkını cömertçe verdi ve böylece “memleketini düzenledi ve tanzim etti; halkı zenginleştirdi; o devirde kurt ile kuzu aynı yerden su içti.”²¹

Devletin varlığını ve toplumun bütünlüğünü dışarı koruyan askerinin hakkının verilmesi eserde özellikle vurgulanır. Eğer asker memnun edilirse, devletini severek koruyacak ve gerekirse uğrunda ölecek, böylece hem devletin devamı sağlanacak hem de dışarıda zaferler kazanılarak hazineye gelir getirilecektir. Ödülmi, hükümdara şöyle der: “eğer bey askerini memnun etmezse, kılıç da kınından çıkmaz. Kılıç kınımda dı müddetçe düşman kınımlayamaz; kılıç kınına girerse, beyin huzuru kaçır. Ey bey, kılıç kullanı her vakit memnun et ve böylece kendin de sevinç içinde ya ve zahmet yüzü görme.”²² Başka bir vesileyle Ödülmi hükümdara şu tav-

siyede bulunur: “Asker buldukça, beylerde memleket eksik olmaz; asker olmasa, bey memleketine uzun müddet hakim kalamaz. Asker beyden memnun oldu mu, bey hangi memleketi isterse, onu elinde bulur. Dünya beylerinin eli açık olursa, onlar her iki dünyada baş köşe otururlar.”²³ Hükümdar da bu tavsiyelere kulak vererek askerini memnun etmek için çalışır. Böyle seslenir vezirine Kunto dı: “Bütün bu hazineyi, bu birçok altını, gümüşü askere da ıtmak için biriktirdim. Dileğim budur: bana hizmet edenler ve bundan sonra yararlanacak olan hizmetkarlarım sıkıntı çekmesinler.”²⁴

Kutadgu Bilig’de, demokratik ve sosyal devlet arasındaki ilişkiye paralel olarak, toplumsal düzenle sosyal refah ve sosyal refahla toplumsal düzen arasında sarmal bir ilişki tarif edilir. Yani, bir düzeni diğerine sıkı sıkıya bağlar ve birbirlerini pekiştirirler. Toplumda düzen olduğu sürece refah artacak, refah arttıkça da düzen ve huzur kökleşerek devam edecektir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bir düzeni diğerine ehline vermek, iktidarı bilgili insanlar aracılığıyla kullanmak toplumda belirli bir düzenin sağlanması yönünde atılacak ilk adımdır. Bu nedenle, iyi bir vezir sayesinde bey “bütün arzularını elde eder; bütün düzeni düzene girer. Halkı zenginleştirir, memleketi de tanzim edilir; hazine çoğalır, beyin hayatı saadet içinde geçer.”²⁵ Bu cümleye dikkat edilirse, Yusuf toplumsal düzen ve refah ilişkisini; düzen, zenginlik, tanzim (düzen), hazinenin artması ve devletin sürekliliği silsilesiyle açıklıyor. Buna uygun olarak, Kunto dı memleketin durumunun nasıl olduğunu sorduğunda Özdülmiş şu karşılığı verir: “Hükümdarın devleti sayesinde dünya düzeldi; keder kısa ve sevinçler uzun oldu. Halk zenginleşti ve huzura kavuştu; gönüller ferahladı. Herkesin dilinde metih ve senan dolaşıyor, nefes alan her canlı durmadan sana dua ediyor.”²⁶ Böylece, doğru yönetimle toplumsal düzenin sağlanması refahı, refah toplumsal huzurun artmasını, huzurun artması refahın daha da artmasını ve beraberinde devlete bağlılık ile devletin devamı için daha çok çalışmaya getirecektir.

Sosyal devlet tartışmamıza son vermeden önce bir konuya daha değinmek gerekir: Sosyal devlet ile sosyalist devlet aynı kavramlar değildir.²⁷ Sosyal devlet, açıkladığımız üzere, devletin hizmette bulunana, çalışanın hakkını ödemiş, toplumda refahın artması için gerekli önlemleri aldığı, aynı zamanda yardıma muhtaç olanları koruyup kolladığı bir düzendir. Sosyalist devlette ise, iktidar belirli bir sınıfın, işçi sınıfının elindedir. Kutadgu Bilig, bir sınıfı diğerleri üzerinde egemen yapma fikri böyle dursun, daha 11. yüzyıldan çok öncülük vurgulamasıyla da okuyanı hayrete düşürür. Yukarıda saydığımız devlet hizmetindeki vezir, subaşı, elçi gibi memurluklarında, eserde çok çeşitli sanat ve zanaat adamı tanımlanır: alimler, tabipler, efsuncular, rüya tabircileri, müneccimler, sairler, çiftçiler, satıcılar, hayvan yeti-

tirenler bunlardan bazılarıdır. Böylece Kutadgu Bilig’de, bugünkü anlamda canlı ve giri imci bir toplum örne i verilir. Yusuf, ne belirli bir sınıf ayrımı yapar, ne de her eyin devlet tekelinde geli tirilip üretilmesinden söz eder. Toplumda ço ulculu un ve bunun süreklili inin önemi o kadar açıktır ki, bir yerde Ö dülmi hükümdara öyle seslenir: “sanat ustaları ba kalarını yeti tirmekte devam etsinler. Çiftçiler çiftçilikte gayret etsinler, hayvan besleyenler de [hayvanları] ço altsınlar.”²⁸ Böylece Kutadgu Bilig, ço ulcu bir demokrasiyi ve liberal bir ekonomiyi i aret etmektedir. Özellikle Sovyetler Birli i tecrübesini ya ayan Türk- slam toplumları ve devletleri için bu konunun önemi açıktır; ve Kutadgu Bilig’in bunu yakla ık bin yıl önce vurgulaması da anlamlıdır.

4. Hukuk Devleti

Kutadgu Bilig, demokratik, laik ve sosyal devletin yanında, hukuk devletini de i aret eder. Genel olarak hukuk devleti, yönetimde keyfilikten sıyrılarak vatandaşların hukuk güvencesine kavu turulmasını ve toplumdaki sorunların hukuk yoluyla barı çıl bir ekilde çözülmesini ifade eder. Kutadgu Bilig, hukukun toplumsal ya amda yerle mesine büyük önem vermi ve hem toplumsal düzen hem de refahı, hukuk devletinin varlı na ba lamı tır. A a ıda bir hukuk devletinin temel özelliklerini ve eserin bu konuyla ilgili bölümlerini ele alaca ız.

a. Adil Olmak ve İyi Kanun Yapmak

Her devletin bir takım kanunları olması kaçınılmazdır. Ancak, “hukuk devleti” derken, geli i güzel yapılmı kanunlara dayanan devleti de il, adalet ve hakkaniyet ilkelerine ba lı olarak kural koyan devleti vurgulamaktayız. te Kutadgu Bilig’de, sık sık kar ımıza “yöneticilerin adil olması” ve “iyi kanun koyma” konuları çıkar. Adalet ve iyilik kavramları eserde do rudan tanımlanmasa da, eserin genelinden anla ılmaktadır ki, yönetenler halkın baskı altında tutulaca ı bir devlet düzeni yaratmamalı, halkın ihtiyaçlarına kulak vererek kanun yapmalı, haklıyı haksızdan ayırarak haklıya hakkını vermeli ve haksızı cezalandırmalıdır. Aslında bu kavramların do rudan tanımlanmaması, hukukun dura nla tırılmaması ve de i en artlara göre toplumsal kuralların de i ebilmesi için gereklidir. Türk- slam toplumlarının, özellikle 11. yüzyıl artlarında, dinamik bir ya am ekli olması ve toplumsal kuralları buna göre düzenlemeye çalı maları a ırtıcı olmasa gerek.

Kutadgu Bilig’e göre, yöneticiler öncelikle adil olmalıdırlar. Ö dülmi hükümdara u ö üdü verir: “Bey...adil olmalı; halka kar ı adaletle

muamele etmelidir.”²⁹ “Halkın hakkını alabilmesi için,” beyin ana yardımcısı olan vezir de “adil olmalıdır.”³⁰ Devlet yöneticilerinin adil olabilmesi yönünde Kutadgu Bilig’de en çok üzerinde durulan konulardan biri, devlet adamının gözü tok olması, yiyicilik ve rü vetten uzak durması gerektiğidir. Gereklî devlet adamı etine sahip olmayanların, yani yiyicilik ve rü vetle yapanların, adil kanunları koymak ve bu kanunları adaletle uygulamaktan uzak olacağı açıktır. Ödülmi’ye göre, vezirin “gözü tok olmalı ve onda mal hırsı bulunmamalıdır; gözü aç olan kimse, bütün dünyaya nail olsa bile, doymaz.”³¹ Ulu hacibin vasıflarını anlatırken de Ödülmi aynı konuyu vurgular: “[Hacip] gözü tok, haya sahibi ve nazik olmalıdır. Gözü tok olan vazife baında rü vet almaz.”³² Odgurmı da hükümdarı uyararak şu tavsiyede bulunur: “Aç gözlü kimseye memlekette mevki verme, onun memleket nizamını bozacağından hiç üphe etme.”³³

te Yusuf’a göre, yiyicilik ve rü vetten uzak durarak adil olan ve adaletli davranan yöneticilerden “iyi kanun” koymaları beklenir. Örneğin, Aytoldı şöyle seslenir hükümdara: “Ey kanun yapan, iyi kanun koy; kötü kanun yapan kimse, daha hayatta iken, ölmü olur. Ey hakim devlet adamı, kötü teamül koyma; kötü kanunlarla dünyaya hüküm edilmez. Bir kimse iyi kanun vazedip bıraktı mı, adının ayakta durmasını sağlamı demektir.”³⁴ Ödülmi de şöyle dü ünür: “Adalete istinat eden kanun- bu gö ün dire idir.; kanun bozulursa, gök yerinde duramaz. Bu kanun koyan beyler hayatta bulunmasalardı, Tanrı yedi kat yerin nizamını bozmuş olurdu.”³⁵ Künto dı da bu ö ütlere uyararak “halka iyi kanunlar vazetmekte devam etti. Halk huzura kavu tu; kurt ile kuzu müsavi oldu.”³⁶

b. Hukukun Üstünlüğü

Bir hukuk devletinin varlığına işaret eden en önemli özellik o toplumda “hukukun üstünlü ünün” kabul edilmesidir. Diğer bir deyişle toplum, keyfilik, adam kayırma, rü vet ve benzeri ekillerle değil, vatandaşların vicdanına dayanarak konulan kurallara göre yönetilmeli ve toplumsal sorunlar bu kurallar aracılığıyla çözülmelidir. Kutadgu Bilig’de en üst yönetici olan hükümdarın aynı zamanda kanunu temsil etmesi bir rastlantı değildir. Kanun, birincil de erdir. Eserde hükümdara hizmet etmek, hükümdara kul olmak gibi söylemler de aslında kanuna bağlılık ve hizmet olarak değerlendirilebilir. Yusuf da eserini yazdığı dönemdeki yönetimin iyiliğini ve toplumun zenginliğini, yöneticilerin adaletine bahar. Eserini attığı Bu ra Han’dan bahsederken onun ve döneminin hakkında Yusuf unları söyler: “Dünya asayie kavu tu ve nizam kuruldu; o adını kanunla yükseltti.”³⁷

Hukukun üstünlü ü genel olarak kar ımıza yöneticilerin de hukuka uymaları ekinde çıkar. Kanun koyucu kendi yaptığı ı kanunlara uymuyorsa, o toplumda hukukun üstünlü ünden söz edilemeyece i açıktır. Yusuf eserin ba ında öyle seslenir: “Beylik çok iyi bir eydir; fakat daha iyi olan kanundur.”³⁸ Zaten, yukarıda belirtti imiz gibi, geleneksel olarak eski Türk toplumlarında hakanın töreye göre ülke yönetti i, töreye uygun olarak göreve gelmeyen veya töreye uymayan hakanın ise yönetimde kalamayacağı inancı hakimdir. Di er bir deyi le, geleneksel olarak töre hakanın, yani kanun yöneticilerin, üstündedir. Bu konu, Aytoldı ve Ö dülmi ’in hükümdarla diyaloglarında da sıklıkla gündeme gelir. Hükümdarı öyle uyarır Aytoldı: “E er devamlı ve ebedi beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır. Kötü teamül kurma, iyi kanun koy.”³⁹ Ö dülmi de unları söyler hükümdara: “Ey hakim, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu do ru yürütmeli ve halkı korumalısın. Beyler örf ve kanuna nasıl riayet ederlerse, halk da aynı ekinde örf ve kanuna itaat eder. Beyler hangi yoldan giderlerse, beylerin bu gidi i kulun da yoludur.”⁴⁰

Bu söylenilenlere hükümdar da katılır ve hukukun üstünlü ünü tasdik eder. Eserde anlatılan bir olay, kanunu temsil eden hükümdarın adil olması, kanunlara uyması ve do ruluktan ayrılmaması gerekti ini çok iyi anlatır. Aytoldı, hükümdarı ziyaretinde onu üç ayaklı bir tahtta otururken bulur ve “bu oturdu un ne biçim bir tahttır; bunun manasını anlayayım, bana söyle”⁴¹ dedi inde hükümdar u yanıtı verir: “Ben do ruluk ve kanunum. Üç ayak üzerinde olan hiçbir ey bir tarafa meyletmez; her üçü düz durdukça taht sallanmaz. Üç ayaklı olan her ey do ru ve düz durur. Düz olan bir eyin her tarafı iyidir; her iyinin, dikkat edersen, tavır ve hareketi düzgündür. Bak, benim tabiatım da yana yatmaz, do rudur; e er do ru e ilirse, kıyamet kopar. Beyli in temeli do ruluk üzerine kurulmu tur; do ruluk yolu beyli in esasıdır.”⁴²

c. Hukukun Temel İlkelerine Saygı

Hukuk devletinden söz edebilmek için, toplumda hukukun üstünlü ü ilkesi benimsenmelidir. Ancak, bu hukukun neyi kapsadığı, onun nitelikleri de önemlidir. Kutadgu Bilig’de de çok açık olarak görüldü ü gibi, genellikle ve e itlik, adaletin er tecelli etmesi, vatandaşların hukuka ba vurma hakkının olması, suçlunun topluma zarar vermesinin engellenmesi ve yargının ba ımsızlığı gibi ilkeler bir hukuk devletinin temelini olu turur. te hukuk devleti, bu temel ilkelerin toplumda yerle mesi ve kökle mesiyle var olacaktır.

Hukukun genelliği ve ehtilâli ilkesinin vurgulandığı eserde, kanunu temsil eden hükümdarın tabiatı güneş benzetilir. Tıpkı güneşin ayırt etmeksizin herkesin üzerine doğması ve onları aydınlatıp ısıtması gibi, kanun da herkes için ve herkese aynı şekilde uygulanmalıdır. Vasıflarını Aytoldı'ya anlatırken onları söyler hükümdar: “Beni heri doğuruk ile hallederim; insanları, bey veya kul olarak, ayırmam. İster o lum, ister yakınım veya hısımmım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun...benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken hiçbirini beni farklı bulmaz. Güneş doğar ve dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka ertirir, kendinden bir şey eksilmez. Benim de hükümüm böyledir, ben ortadan kaybolmam; hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır.”⁴³

Kutadgu Bilig'e göre, adalet aynı zamanda er tecelli etmelidir. Hükümdarı ziyaretinde elinde bir bıçak gören Aytoldı, “elindeki bu bıçak nedir; benim bunu da iyice bilmem lazım”⁴⁴ dediğinde, hükümdarın yanıtı verir: “Elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir alettir. Beni heri bıçak gibi keser, atarım; hak arayan kimsenin elini uzatmam.”⁴⁵ İşte bu nedenle eserde, haksızlığına uğrayanların başvuru hakkı ve bu haksızlığı giderme hakkının olması gerektiği üzerinde de durulur. Ödülmi şöyle seslenir hükümdara: “Haksızlığına uğrayarak, hak talebinde bulunanları kabul etmeli, yol göstermeli ve onlara hâkin davranmamalıdır.”⁴⁶ Nitekim, Odgurmı'nın da çıkarak tek başına yamasına atılan hükümdar, bir haksızlığına uğrayıp böyle bir yama tarzı seçtiğini ve bu konuda kendisinin yapacağı bir şey olup olmadığını mektubunda sorar: “Akrabaların sana ne yaptı, niçin onlardan yüz çevirdin; bunu bana izah et. Eğer zulüm görmüsen, bana gel; bu dert ve endişeni bana anlat.”⁴⁷ Tabii ki, böyle bir durumda, kişinin hakkını alabilmesi için toplumda bamsız yargılamanın ve yargılamada bulunan kimselerin elinin ehli olmasının gerektiği ortadadır. Kutadgu Bilig'de hükümdarın kanunu temsil etmesi ve kimseye bamsı olmaması yanında, kadılığın da önemli bir makam olduğu anlatılarak kadınların özenle seçilmesi üzerinde durulur.⁴⁸

Bir hukuk devletinde kanunsuz suç olmaz. Yani, yapılan bir eylemin suç sayılabilmesi için, o eylemin “suç” olduğu unun kanunda açıkça tanımlanması gerekir. Yukarıda üzerinde durduğumuz, adil olmak ve adaletli davranmak gibi ilkeler hukukun bu ilkesini kapsar. Ancak, buna paralel olarak, bir hukuk devletinde suçun da karlıksız kalmaması ve suç işleyene gerekli cezanın verilmesi gerekir. Günümüzde özellikle bu konu toplum vicdanını yaralamakta, suçun cezasız kalması oranında toplum düzeninin bozulduğu görülmektedir. İşte Kutadgu Bilig'de suçluya hak ettiği cezanın verilmesi önemli bir yer tutar. Aytoldı, Ödülmi ve Odgurmı bu konuyu hükümdara

hatırlatırlar. öyle seslenir hükümdara Aytoldı: “Kusurum varsa, cezalandır, kudret senindir; kusurum yok ise, bana mu ber olma. [Ki inin] günahı varsa cezalandırmak, e er yok ise, iyilik ile onun gönlünü almak lazımdır.”⁴⁹ Ö dülmi de kanunu temsil eden hükümdara u ö üdü verir: “Kötüyü, ceza vererek, do ru yola getir; kötüye kötü muamele layıktır, sen de öyle yap. yinin serbest dola abilmesi için, kötünün ya zincirde veya zindanda olması lazımdır.”⁵⁰ Hükümdarın huzurunda Odgurmi da öyle konu ur: “Ey hükümdar...bu cezalar kötüler içindir. Kötüler kötülüklerini bırakmadıkları nispette, sen de cezalarını eksik etme.”⁵¹ Zaten, yukarıda de indi imiz gibi, Yusuf’a göre devletin en önemli görevi, “adil kanunlar koyarak memleketin bütün yollarını emin tutmak ve yol kesici ile haydutların hepsini ortadan kaldırmaktır.”⁵²

Hükümdar da suç i leyenlerin cezasız bırakılmamasını savunur. Kendisini ziyaretinde Aytoldı hükümdarın yalnızca üç ayaklı bir tahtta, elinde bir bıçakla oturdu unu görmez, aynı zamanda hükümdarın sa nda eker, solunda ise acı-ot vardır ve suratı asık, öfkelidir. Aytoldı, bu eker ve otun anlamını ve öfkesinin nedenini sordu unda öyle yanıtlar hükümdar: “ eker...zulme u rayarak, benim kapıma gelen ve adaleti bende bulan insan içindir. O insan benden eker gibi tatlı-tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler. Zehir gibi acı olan bu Hint otunu ise, zorbalara ve do ruluktan kaçan kimseleler içer. Bunlar kavga edip, bana gelirler ve ben hüküm verince, bakarsın, acı Hint ilacı içmi gibi, yüzlerini ek itirler. Benim bu sertli im, ka larımın bu çatıklı ı ve bu asık suratım bana gelen zalimler içindir.”⁵³

d. Adaletin Toplumsal Düzen ve Toplumsal Refahla İlişkisi

yi kanunlar koyarak, suçluyu suçsuzdan ayıran ve toplumda adaleti sa layan bir hukuk devletinde toplumsal düzenin korunarak sa lamla aca ı ve buna ba lı olarak refahın da artaca ı Kutadgu Bilig’de savunulur. Bir önceki bölümde sosyal devleti anlatırken, toplumsal düzen ile refah arasındaki ikili ili kiye de inmi tik. te burada, o ili kiye üçüncü bir boyut katarak, Yusuf’un ortaya koydu u çok önemli bir üçlü sac aya ına de inmemiz gerekiyor: adalet-düzen-refah ili kisi. Bu aynı zamanda, demokratik, sosyal ve hukuk devleti arasındaki ba dır.

İlk bölümde demokratik devletten bahsederken, ülke yönetiminin basıkı ve zulüm üzerine kurulamayaca ını, bu yöntemlere dayanan bir devletin sonuçta çökece ini belirtmi tik. te, hukuk devleti ile toplumsal düzen arasındaki ili ki bu noktada önemlidir: devletin varlı ı ve devamı, hukukun varlı ına, yani adalete dayanacaktır. Eserde bu konu oldukça geni bir yer

tutar. Aytoldı hükümdara zulüm etmemesi ve hukuka uyması yönünde öyle seslenir: “Ey devletli hükümdar, dünya bir tarladır. Yere ne ekilirse, yine o biter; ne verilirse, kar ılı nda aynı ey alınır. Ba kasının malını alma ve kan dökme.”⁵⁴ Aynı ekilde Ö dülmi de adaleti toplumda üstün kılmak yönünde hükümdarı uyarır: “Hangi bey memlekette do ru kanun koydu ise, o memleketini tanzim etmi ve gününü aydınlatmı tır. Ey hakim, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu do ru yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke geni ler ve dünya düzene girer; zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur.”⁵⁵

Hükümdar da aynı görü tedir. Hatta, güne e benzeyen tabiatını Aytoldı’ya öyle açıklar: “güne do unca yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır. Benim bu kanunum hangi memlekete eri irse, o memleket ba tanba a ta lık ve kayalık dahi olsa, hep düzene girer.”⁵⁶ Hükümdar Odgurmı ile konu masında da adalet ile düzen arasındaki konuya de inerek, “Bey halka kar ı iyi ve adil olursa, onun faydası bütün halka dokunur ve halk saadete kavu ur” der.⁵⁷ Ö dülmi ’e de aynı itirafta bulunur: “Memlekette...kötü yerler tasfiye edilmeli; halka kanunla, her bakımdan, düzen verilmelidir.”⁵⁸ Nitekim, eserden ö rendi imize göre, “kanunlar vaz edildi ve memleket düzene girdi; ülkenin temeli sa lamla tı.”⁵⁹ Bir vesileyle hükümdar ülkenin durumunu sordu unda, Ö dülmi u yanıtı verir: “Kanunu do ru tatbik ettin, dünya düzene girdi; hiç kimse memlekette artık bir zorbaya rastlamıyor.”⁶⁰

Adaletle toplumsal düzen arasındaki bu ili kiyi, adaletle refah arasında da görüyoruz. Toplum düzene girip huzur sa lanınca, ekonomik kalkınmanın temel artları sa lanmı olacak ve insanlar durumlarını iyile tirmenin mümkün oldu unu görerek i lerine sarılacaklardır. Bu ise beraberinde toplumsal refahın artmasını getirecektir. Adaletin olmadı ı bir yerde, toplumsal düzen ve sa lıklı bir refah artı mın beklenemeyece i açıktır. Hükümdara öyle seslenir Ö dülmi : “Hangi memleketin beyi iyi ve do ru olursa, o memleketin halkı zenginle ir ve ba ına gün do ar.”⁶¹ Hükümdar da bunu tasdik ederek, kanunu temsil etti inin bilinciyle, öyle der: “Asıl dile im udur: bana gelen zenginle sin, benim sayemde kudret ve nüfuzu artsın.”⁶²

te adalet düzeni, düzen de beraberinde refahı getirecek; bu refah toplumsal düzeni peki tirece i gibi, adaletin me ruiyetini aldı ı kural ve kurumları da güçlendirecek, halkın bunlara ba lılı ını artıracaktır. Bu adalet-düzen-refah ili kisi diyaloglarda sıklıkla kar ımıza çıkar. Vezirlerinin tavsiyeleri sayesinde, “Hükümdar, günden güne iyi kanunlar vazetti. Halk zenginle ti, memlekette nizam kuvvetlendi; halk hükümdara dua etti.”⁶³ Ö dülmi ’in hükümdara u ö üdünde de bu üçlü ili ki açıklıkla görülebilir:

“Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; asker beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerektir; halkın zengin olması için de, do ru kanunlar konulmalıdır.”⁶⁴ Demek ki, Yusuf’a göre, demokratik devlet, sosyal devlet ve hukuk devleti el ele yürür. Ancak, hemen unu da ekleyelim ki, bu üçü laik devlet eksenini etrafında döner. Çünkü, laiklik ilkesi toplumda yer bulmadan, devlet adamının, devlet adamı etini benimseyerek, yukarıda belirttiğimiz anlamda topluma demokratik ve sosyal düzeni getirmeyeceği ve “kanun koymayacağı” açıktır. Diğer bir deyişle, ilk başta belirttiğimiz gibi, Kutadgu Bilig’de her ne kadar devleti ele alıyorsak da, bunların hepsi birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; demokratik-laik-sosyal-hukuk devleti birbirinden ayrılacak kavramlar değildir.

Sonuç

Kutadgu Bilig’de Yusuf ideal devleti, demokratik, laik, sosyal bir hukuk devleti olarak tanımlar. Kutadgu Bilig demokratik bir devleti üretir, çünkü hükümdar mutlak bir yönetici olmadığı gibi, toplumda yönetenlerle yönetilenler arasında karşılıklı hak ve yükümlülükler tanımlanmış, devlet vatandaşlara yaklaşımlarında baskı, zulüm ve şiddeti bir tarafa bırakmıştır. Ayrıca bilgiye ve bilimsel metoda önem verilerek, toplumsal sorunların çözümünde otoriteye, ne de tepeden inme kurallara başvurulmuş, sadece akıl ve bilgi yol gösterici olarak benimsenmiştir. Kutadgu Bilig laik bir devleti benimser derken de, din ve devletin birbirini kontrol etmediğini, devlet adamı ile din adamı etini arasındaki farkı vurgulayarak Yusuf’un devlet yönetiminde dini kurallara yer vermediğini gibi, dinin de devlet idaresinde olmasına karşı çıktığını gösterdik. Din ve devlet do al olarak birbirini etkileyip, zaman zaman birbirine yardımcı olacaktır; ancak bu, kendi otonomilerini kaybetmeleri gerektiğini anlamına gelmeyecektir. Kutadgu Bilig aynı zamanda sosyal bir devleti üretir. Çalı ana hakkının ödenmesi, yardıma muhtaçlara devlet elinin uzatılması sadece kişilerin bireysel yaşamlarının iyileşmesi anlamına gelmeyecek, aynı zamanda toplumsal düzen sağlanarak devlet zenginleşecektir. Kutadgu Bilig hukuk devletini de benimser. Devlet, ancak adil kanunlarla ayakta durabilir. Hukukun üstünlüğü toplumda benimsenmeli, sadece vatandaşlar değil, yönetenler de hukuka bağlı kalmalı, hukuk herkese ve aynı şekilde uygulanmalı, kişilere itiraz hakkı tanınarak haksızlıkların en kısa sürede giderilmesine çalışılmalıdır. Adalet toplumsal düzeni sağlayacak, kişiler zenginleşerek devletin zenginleşmesine yol açacak ve böylece toplumdaki siyasi kurum ve kuralların meşruiyeti güçlenecektir.

İlk Türk- İslam eseri olan Kutadgu Bilig hakkında bu söylediklerimiz, bizi çok daha önemli bazı genel sonuçlara götürmektedir. Her eyden önce, bu eser üzerinde yeterince durulmadı ve hakkında yeterince dü ünülmeden yazıldı ve açıktır. Bu eserin “teokratik bir düzen savundu u” gibi dü ün-celerin yersizli i ortadadır. Bunun gibi daha birçok iddianın dayanaktan yoksun oldu u da burada kanıtlanmı tır: Oğurmi ’ın Budist oldu u, Ö dülmi ’in Hazreti Muhammet’i temsil etti i gibi dü ünceler hakkında eserde ne bir ipucu vardır, ne de bu dü üncelerin eseri anlamaya bir katkısı vardır.

İkinci olarak, burada Kutadgu Bilig’e de i ik bir sosyal bilim metoduyla yaklaşılmı tır. Daha önce Kutadgu Bilig üzerinde duran ara tırmacıların aksine, bu makalede yüzümüz ileriye dönük olmu tur. Bugüne kadar ara tırmacılar Kutadgu Bilig’in tamamlandı ve 1069/1070 yılından geriye do ru bakarak, eseri Yunan, Çin, İslam ve Hint eserleriyle karşılaştırmalar ve Yusuf’un kendinden önce ya ayar hangi filozoftan etkilenmi olabilece ini tartışmışlardır. Yusuf’un eserini kaleme almasındaki amacına uygun olarak, bu makalede Kutadgu Bilig’in bugün ne anlama geldi i ve bundan sonra nasıl bir devlet oluşturulması için çalışılması gerekti i üzerinde durduk. Bugünden ve gelece e yönelik olarak Kutadgu Bilig’e bakarken, amacımız gelecekte devletin nasıl şekillenmesi gerekti ini belirlemek olmu tur. Yukarıda belirttiğimiz demokratik, laik, sosyal ve hukuk devleti ilkelerinin Türk-İslam toplumlarında bugün dahi gerçekleşmedi i açıktır. Yusuf’un o günden gördü ü, ve bugün anladığımız kadarıyla, ideal devletin ne olması gerekti ini tartıştı. Daha önce yazılan eserlerde bu konu göz ardı edilmi , hem Kutadgu Bilig hem de yazarı bazı anlamsız ve gereksiz karşılaştırmalara maruz bırakılarak bir anlamda küçük dü ürlümlerdir. Kısaca, burada Kutadgu Bilig ve Yusuf’un hak ettiği bilimsel incelemeye do ru bir adım atılmı tır.

Üçüncü olarak, Kutadgu Bilig’in yoruma açık oldu u ortaya konulmu tur. Eser öyle zengindir ki, de i en artılara ve dönemlere göre ele alınıp yorumlanabilir. Yani “ideal devlet” belirli bir kalıba sokulamaz. Bu nedenle, bu makalede her ne kadar devletin dört temel unsuru üzerinde durulduysa da, bunların son söz olmadığı vurgulanmalıdır. Yani, demokratik-laik-sosyal-hukuk devleti farklı şekilde yorumlanabilece i gibi, bu dört ilkenin dışında Kutadgu Bilig’de başka bir devlet ilkesi yok demek de do ru olmaz. Örneğin, bütün bu ilkelerin bir araya gelmesiyle devletin “insan haklarına saygılı devlet” olarak da görülece i ortadadır. Bir devlet vatandaşına, çalışmamasının karşılığını veriyor, onu ezmiyor, şikayet hakkı tanıyor, mahkemelerde bu şikayetini dinliyorsa, bu devlet do al olarak “insan haklarına say-

gılı” bir devlettir. Okuyucu, yukarıda söylenilenleri yan yana koyarak modern devletin bazı niteliklerine rahatlıkla ulaşabilir. Aynı şekilde, belki de toplumda deyimlere göre, Kutadgu Bilig tekrar tekrar okunduğunda, eserin bazı deyimlere de işaret ettiği ya anılan o deyimler altında görülebilir.

Sonuç olarak, Kutadgu Bilig büyük bir rehberdir. Eserde idealleştirilen devlet niteliklerinin bugünkü Türk-İslam devletlerinde gerçekleştirilmesine, bu devletlerin yoksulluk ve geri kalmılıktan kurtularak, hem halklarını mutlu etmeleri hem de devlet güç olabilmeleri için gereksinim vardır. Aynı zamanda eserde belirtilen etik deyimler, toplumsal yaşamın düzenlenmesi, sınıflar arası ilişkilerin düzelmesi ve böylece yaşam kalitesinin artırılması açısından da önemlidir. Kutadgu Bilig, hem devletin kurulmasını ve toplumsal yaşamda uyulması gereken kuralları, hem de her iki dünyada da mutluluğu ele alır. Kutadgu Bilig, mutsuzluk ve umutsuzluk pençesinde olan devlet ve toplumlar için sürekli başvurulması gereken bir kaynaktır. Hem de pek fazla okunup araştırılmamış bir kaynak. Bu nedenle, ömrünü bu kaynağın günümüz diline çevrilmesine ve daha iyi anlaşılmasına adanmış olan Rehid Rahmeti Arat’ın sözlerini hatırlamak yararlı olacaktır: “Kutadgu Bilig, hala el sürülmemiş bir abide halinde, karımızda durmaktadır.”

KAYNAKÇA

HAC B, Yusuf Has (1998), *Kutadgu Bilig*. Çev. Rehid Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

N YAZ , Mehmed (1993), *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken.

SOYSAL, Mümtaz (1986), *Anayasanın Anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Dipnotlar

- * Bu makalenin I. Bölümü dergimizin 12. sayısında yayımlanmıştır.
- ¹ Bkz. Soysal, 1986: 232.
- ² 2841-2842. Bu ve bundan sonraki atıflarda vereceğim sayı ve sayılar, Kutadgu Bilig'in Re id Rahmeti Arat çevirisindeki beyit numaralarıdır.
- ³ 947-948.
- ⁴ 597.
- ⁵ 760-761.
- ⁶ 2952, 2965 ve 2973-2974.
- ⁷ 1595 ve 1597-1598.
- ⁸ 3139-3140.
- ⁹ 2983 ve 5512-5513.
- ¹⁰ 5565-5568.
- ¹¹ 5302.
- ¹² 2403.
- ¹³ 1482, 1484 ve 1489.
- ¹⁴ 1552.
- ¹⁵ Bkz. Niyazi, 1993: 30-31.
- ¹⁶ 3236-3238 ve 3240.
- ¹⁷ 5902 ve 5904.
- ¹⁸ 1129 ve 1150.
- ¹⁹ 2132-2133 ve 2136-2137.
- ²⁰ 3035 ve 3037-3038. Ayrıca bkz. 2068-2069, 2994-3001 ve 5514.
- ²¹ 449.
- ²² 2138 ve 2144-2145.
- ²³ 3032-3034.
- ²⁴ 3021 ve 3023.
- ²⁵ 2261-2262.
- ²⁶ 3103-3104 ve 3106.
- ²⁷ Soysal, 1986: 230.
- ²⁸ 5589-5590.
- ²⁹ 2168 ve 2171.
- ³⁰ 2208.
- ³¹ 2200.
- ³² 2441-2442.
- ³³ 5305.
- ³⁴ 1458-1459 ve 1461.
- ³⁵ 3463-3464.
- ³⁶ 3093-3094 ve 3096.
- ³⁷ 103.
- ³⁸ 454.
- ³⁹ 1435 ve 1456.
- ⁴⁰ 2033, 2111 ve 2114.
- ⁴¹ 787.
- ⁴² 800, 802, 804, 808 ve 821.
- ⁴³ 809, 817-818 ve 827-828.

- 44 788.
45 810-811.
46 2499.
47 3205-3206.
48 Bkz. 5329-5344.
49 639 ve 642.
50 5548-5549.
51 5279-5280.
52 5576-5577.
53 812-816.
54 1393-1395.
55 2017 ve 2033-2034.
56 829-830.
57 3266.
58 5498.
59 1772.
60 3108.
61 5544.
62 3019.
63 1570-1571.
64 2057-2058.